

I ANLEDNING AF EN ANMELDELSE

AF AXEL NIELSEN og EVEN MARSTRAND

I.

I dette Tidsskrifts 1.—2. Hefte har Pastor *Even Marstrand* anmeldt — eller, maaske bedre, kritiseret — min Bog: *Industriens Historie i Danmark. 1820—1870. I—II.*

Anmeldelsen gaar nemlig kun i ringe Grad ind paa de Emner, der er behandlet i Bogen, fæstner sig derimod ensidigt ved, hvad der er udeladt, men efter Anmeldelsens Skøn burde være medtaget.

Saaledes kritiseres det, at jeg ikke har skildret Sukkerindustriens Udvikling, men blot henvist til, at en Fremstilling af denne Industris Historie var under Udarbejdelse fra anden Side. Ja, vil man finde noget at kritisere, kan man det altid. Havde jeg medtaget Sukkerindustrien i min Bog, uagtet jeg vidste, at andre arbejdede paa samme Emne, kunde Anmelderen efter min Mening med større Ret bebrejde mig at have spildt mine Kræfter.

Ogsaa andre Industrier savner Anmelderen. Saaledes Porcellænsindustrien, hvorom C. Nyrop i *Bidrag til den danske Industris Historie* (Kbh. 1873) allerede har skrevet udførligt, og hvori den Bing & Grøndahl'ske Fabrik, som Anmelderen savner i min Bog, faar en udførlig Omtale; er det Anmelderens Mening, at jeg skulde have skrevet Nyrop af — for andet og mere indgaaende Materiale kender jeg i hvert Fald ikke.

Fremdeles siger Anmelderen: »Maaske der ogsaa kunde have været grund til at nævne en nyopdukkende industri som tændstikfabrikationen«, og nævner, at efter Bergsøe havde Rohmell & Schürer's Tændstikfabrik 1844 70 Arbejdere. Jeg kan ikke se, at Tændstikfabrikationen spillede en saa betydningsfuld Rolle i dansk Industri, hverken ved Arbejdertal eller Produktionens Størrelse, at den kunde fortjene en nærmere Omtale; mange andre Indu-

strier, som f. Ex. Chokoladeindustrien, maatte da snarere være omtalt. Er det mon ikke ret tilfældigt, at Anmelderen er dumpet ned over Bergsøe's Notits om de 70 Arbejdere og har ment, at man her stod overfor en betydningsfuld Industri, der beskæftigede mange Arbejdere? I min Bog anføres, at Tændstikfabrikationen beskæftigede mange Børn; disse er utvivlsomt ogsaa medregnede i de 70 Arbejdere. Efter Fabriklisterne 1855 havde den nævnte Fabrik blandt sine Arbejdere 36 Kvinder, 35 Børn og kun 9 voxne mandlige Arbejdere, medens Produktionens Værdi var 16.000 Rd. Var dette maaske ogsaa en efter Forholdene ikke ubetydelig Virksomhed, kan jeg dog ikke se, at den kunde fortjene nærmere Omtale saa lidt som Tændstikfabrikationen som Helhed, idet efter de bevarede Fabriklisters Værdien af denne Industris Produktion kun var 32—35.000 Rd.

Foruden at kritisere, at jeg saaledes ikke har medtaget visse Industrier, kritiserer Anmelderen ogsaa, at jeg ikke har givet enkelte større Foretagender en mere indgaaende Omtale — vel i Lighed med, hvad Rawert og delvis Bergsøe gør. Anmelderen savner en Omtale af L. Salomonsens Bomuldsvæveri — det er omtalt II, S. 100, men ganske vist er Navnet ikke nævnt. — Det kan næppe være undgaaet Anmelderens Opmærksomhed, at det har været mig magtpaaliggende at skildre Industriens og dermed ogsaa enkelte karakteristiske Industriens Historie, ikke derimod enkelte industrielle Foretagenders Historie; dette sidste er saa ofte sket i de mange panegyriske Festskrifter, der kun har ringe Interesse udover selve Festdagen. Industriens Historie er efter min Mening ikke en Samling Navne, men en Skildring af de Vilkaar, hvorunder Industrien har udviklet sig, dens Arbejderforhold og Organisation, dens Produktions Størrelse o. s. fr. Men Anmelderen og jeg ser aabenbart forskelligt herpaa.

Nu vil Anmelderen gøre gældende, at jeg har givet »enkelte foretagender, som f. eks. Holmegaards glasværk og de Drewsen'ske papirfabrikker en næsten monografisk omtale«. Efter min Anskuelse fremgaar det klart af Bogen, at det ikke er for at skildre de nævnte Foretagender, dette er sket, men simpelt hen, fordi der for disse Foretagender foreligger Regnskaber og andre Oplysninger, hvorved man sættes istand til at skildre de paagældende Industrier mere indgaaende, i det Omfang de nævnte Oplysninger kan anses for karakteristiske for den paagældende Industri som Helhed.

Og dette leder over til en af mine Hovedindvendinger mod Anmeldelsen. Naar Anmelderen siger, at den eller den Industri og det eller det Foretagende burde være behandlet, maa man spørge, om Anmelderen nu ogsaa ved, at der foreligger Materiale til en saadan Skildring — ellers bliver hans Kritik meningsløs. — Andetsteds i Anmeldelsen bebrejdes det mig, at jeg kun i mindre Omfang har »øst af lokalt arkivstof«. Hvad mener Anmelderen hermed? Gaar »lokalt arkivstof« paa Landsarkiverne eller paa lokale Industriforetagender? Man maa jo antage, at Anmelderen ved, at et saadant »lokalt arkivstof« findes og at det er af Betydning for den, der skriver Industrihistorie; jeg kender det ikke, maa jeg indrømme, men vil meget gerne belæres, og jeg beder derfor Anmelderen i det Svar, jeg venter vil følge paa disse Bemærkninger, fortælle, hvad han tænker paa med »lokalt arkivstof«, hvor det findes, og om det belyser Udviklingen af de Industrier og de Foretagender, der nu efter Anmelderens Skøn »mangler«.

Endnu et Spørgsmaal maa jeg rette til Anmelderen. Han skriver, at jeg har skrevet min Bog som Historiker, ikke om Økonom, idet Materialet er inddelt og behandlet efter historiske Synspunkter. Saavidt jeg forstaar Anmelderen, vilde hans Dom være faldet anderledes ud, om der foruden Kapitlet om Industriens Kapitalforhold havde været andre om Industriens Lokalisering ell. lign. Hvad saa med Kapitler om Arbejdsforhold indenfor Industrien o. a.? Hører saadanne Kapitler til Økonomen eller Historikeren? Jeg kan ikke se, at Inddelingen af Stoffet gør saa meget som Behandlingen af Stoffet, og det tænker jeg, at Anmelderen maa kunne være enig med mig i. Men hvad forstaar saa Anmelderen ved, at Bogen er en Historikers, ikke en Økonoms Værk? Derfor bliver mit andet Spørgsmaal: hvorledes skal efter Anmelderens Mening økonomisk Historie skrives af en Økonom? I hvad Anmelderen selv har skrevet, har jeg ikke fundet noget Svar derpaa.

Axel Nielsen.

II.

Det gør mig ondt, at professor Axel Nielsen har taget mig min anmeldelse af hans bog om industriens historie i Danmark saa ilde op. Jeg finder det meget uheldigt, om vi, som noget tyder paa, skal komme ind paa at strides bagefter om anmeldelser. Naar en forfatter ikke ligefrem bliver beskyldt for noget uhæderligt, eller

der kan paavises positive fejl i en anmeldelse, er dog vist oftest tavshed det, som tjener alle parter bedst.

Jeg ved, at jeg ikke har taget mig det let med den paagældende anmeldelse. For mig staar det saadan, at en vejledende anmeldelse for det første skal give et noget nøjere indblik i vedkommende bogs indhold, end man faar af titlen. Endvidere kan man særlig fremhæve, eventuelt citere et og andet, som er særlig nyt eller særlig godt fremstillet. Saa er der kritikken i snævrere forstand, herunder ogsaa paavisning af, hvad den eventuelle læser ikke kan vente at finde i bogen, selv om titelen syntes at love det. Drejer det sig om en yngre, ukendt eller mindre kendt forfatter, er det naturligt at begynde anmeldelsen med en præsentation af vedkommende og omtale af hans eller hendes kvalifikationer. Men i dette tilfælde, hvor forfatteren er saa kendt og som videnskabsmand saa anerkendt, i al fald af dette tidsskrifts læsere, kan og bør man nøjes med antydninger, som der da ogsaa findes flere steder i anmeldelsen, der paa intet sted angriber, men helt igennem forudsætter bogens videnskabelige lødighed.

Professor Axel Nielsen finder for det første, at min anmeldelse kun i ringe grad gaar ind paa de emner, der er behandlet i bogen, men fæstner sig ensidigt ved, hvad der er udeladt. Jeg har bestræbt mig for at give en oversigt over, hvilke emner de enkelte kapitler behandler, og hvilke industrier man finder mere eller mindre udførligt beskrevet i andet halvbind. Jeg kunde naturligvis have gennemgaaet indholdet nøjere, have understreget eller endog citeret visse stykker af fremstillingen. Men hvis udtrykket »gaa ind paa« betyder, at jeg skulde have drøftet disse emner, vilde det jo netop for det mest fortjenstfulde nye stofs vedkommende indebære, at jeg skulde have det samme førstehaands kendskab til arkivstoffet som professor Axel Nielsen. Jeg vil gerne tilstaa, at mit kendskab til dansk industri beror paa læsning af tilgængelige bøger og blade. Jeg som andre læsere af den bog, der her er tale om, maa med hensyn til det nye stof lade mig belære.

Men det er vel ogsaa især paavisningen af udeladelserne, forfatteren føler sig noget krænket over; dem har jeg gjort for meget ud af. I denne forbindelse maa jeg minde om værkets titel og i forbindelse dermed, hvilke eventuelle læsere jeg i min anmeldelse har haft for øje. Værkets titel er jo: Industriens Historie i Danmark, og dette bind handler om tidsrummet 1820—70. Jeg gik til læsning af dette bind ud fra den forudfattede mening, en mening, som de forudgaaende bind kun har kunnet styrke mig i, at det

her drejede sig om et værk, der skulde belyse alle vigtige dele af, hvad der virkelig kunde kaldes dansk industri gennem et vist tidsrum. Naturligvis tænkte jeg mig ikke, at det skulde blive et populært uddrag af foreliggende litteratur. Jeg ventede, at det skulde fremdrage hidtil uudnyttet stof, og jeg har ogsaa i min anmeldelse omtalt dette som noget af det mest fortjenstfulde ved bogen. Jeg var beredt til at give dette særlige stof et ikke lille raaderum paa bekostning af det allerede kendte. Men jeg troede dog, at der i det omfang, som der naturligt kunde være tale om, skulde gives et helhedsbillede af dansk industri i det paagældende tidsrum. Hed hensyn til de læsere, jeg i anmeldelsen havde for øje, nævnede jeg »dem, der uden at kunne fordybe sig i de mange specialværker om enkelte bedrifter, enkelte industrier eller særlige sider ved industrien interesserer sig for vort erhvervsliv i det nittende aarhundrede«. Jeg mener, at der blandt dette tidsskrifts læsere, hvad enten de er socialøkonomer eller folk fra det praktiske erhvervsliv, findes en del af den slags læsere. Der findes naturligvis ogsaa enkelte specialister. Men det var ikke særlig for dem, jeg skrev.

Ud fra disse forudsætninger er det, jeg har beklaget visse udeladelser. At just Rohmells & Schürers svovlstikkefabrik bør medtages, vil jeg ikke insistere paa; jeg skrev kun, at den maaske kunde være nævnt, fordi jeg syntes, den havde interesse som et af de første foretagender i den kemiske industri i Danmark. At derimod sukkerindustrien udelades, fordi der kommer et specialværk om den, virker paa mig, som om man i en dansk litteraturhistorie vilde udelade en eller anden forfatter, fordi der forelaa eller vilde komme til at foreligge et specialværk om ham. Sukkerindustriens udeladelse er ogsaa uheldig, fordi den bryder kontinuiteten i hele værket; man vil dog gerne vide, hvordan det gik de i forrige bind s. 188—90 omtalte sukkerraffinaderier. Endvidere har jeg ment, at naar glasindustrien fik en saa udførlig omtale, kunde der maaske være blevet lidt plads for porcellænsindustrien som saadan; men i øvrigt bemærkede jeg udtrykkelig, at det naturligt er en skønssag, hvor langt man skal gaa i at medtage enkelte industrier eller foretagender. Jeg har som foretagender, der kunde fortjene at nævnes eller at omtales lidt mere, peget paa Burmeister & Wain, L. Salomonsens Bomuldsvæveri og i sammenhæng med porcellænsindustrien Bing & Grøndahl (foruden svovlstikkefabrikken, hvorom ovenfor). Man kan jo skrive industrihistorie paa grundlag af statistik, hvor alle navne forsvinder

bag tallene; det vilde vel kunne lade sig gøre i industritællinger-nes tidsalder. Men i et værk, hvor der nævnes op imod 200 navne paa enkeltforetagender, kan man komme til at savne nævnelse eller nærmere omtale af saadanne foretagender, der med hensyn til teknik, organisation eller størrelse kunde synes omtale værd.

Professor Axel Nielsen fremfører det imidlertid især som en af sine hovedindvendinger mod anmeldelsen, at, naar det siges, at den eller den industri eller det eller det foretagende burde være behandlet, saa kan man spørge, om anmelderen ved, at der foreligger materiale til en saadan skildring; ellers bliver kritikken meningsløs. For de to industriers vedkommende, hvis udeladelse jeg især har beklaget, nævner professor Axel Nielsen selv, at saadant materiale foreligger. Naar der foreligger materiale til at skrive et specialværk om sukkerindustrien, gaar jeg ud fra, at der ogsaa kunde være materiale til den kortere behandling i dansk industris historie. For porcellænsindustriens vedkommende henvises i professor Axel Niensens foregaaende bemærkninger til Nyrops omtale, der fylder 100 sider i hans bog fra 1873. Der spørges, om det er min mening, at professor Axel Nielsen skulde have skrevet Nyrop af. Ellers kalder man vel ikke det at benytte et foreliggende trykt materiale for at skrive af. For de enkeltforetagenders vedkommende, som jeg kunde ønske nævnt, skal jeg ikke nærmere udtale mig om, hvad materiale der foreligger. I de fleste tilfælde drejer det sig jo kun om, at i et værk med saa mange navne burde heller ikke disse savnes.

Angaaende eventuelt materiale siger professor Axel Nielsen ogsaa, at jeg har bebrejdet ham, at han kun i mindre grad har øst af lokalt arkivstof. Jeg kan ikke se, at der i og for sig ligger nogen bebrejdelse i, at jeg nævner bogens kilder. Den, der ikke blot læser teksten, men ogsaa noterne under strengen, lægger jo mærke til, hvorfra stoffet er taget. Naar jeg ogsaa bemærkede, at der i mindre grad var benyttet lokalt arkivstof, var det, fordi det foresvævede mig, at det i og for sig var ønskeligt, naar bogen var naaet frem til et tidsrum, hvor industrien var ved at frigøre sig fra staten eller staten ved at frigøre sig fra industrien, og hvor den industrielle udvikling derfor ikke uden videre afspejlede sig i statsadministrationens protokoller og skrivelser, at hente stof andensteds end i statsarkivalier. Og uden at være arkivkyndig følte jeg mig tilskyndet til at mene, at saadant stof fandtes, gennem henvisninger, jeg var stødt paa ved min læsning. I Georg Nørregaard: Arbejdsforhold inden for dansk haandværk og industri

findes som bilag 5 en fortegnelse over citeret arkivmateriale. Her nævnes ikke blot materiale i Rigsarkivet, men i Københavns stadsarkivet, Det sjællandske landsarkiv, lavsarkiver og, hvad der i denne sammenhæng har mere interesse, en række vigtige industrielle virksomheders arkiver; og en del af dette stof gaar tilbage til tiden før 1870. I Jørgen Pedersens bog om arbejdslønnen i Danmark benyttes lønningsbøger fra industrielle foretagenders arkiver, og dette materiale fører ogsaa op til tiden før 1870. Hvor meget der findes af andet industrielt stof i disse arkiver, ved jeg ikke. Men arkiverne findes i al fald. Jeg bebrejder ikke professor Axel Nielsen noget. Men jeg er dog maaske undskyldt, naar jeg troede, at der fandtes lokalt arkivstof, og at det muligt kunde bidrage til at udfylde en fremstilling af dansk industris historie.

Endelig har professor Axel Nielsen ogsaa taget anstød af, at jeg i begyndelsen af anmeldelsen har gjort nogle bemærkninger om, at han har skrevet sin bog som historiker, ikke som økonom. Jeg har dog nok udtrykt mig knap saa afgjort. Jeg skrev: »som helhed fremtræder ogsaa dette bind som en historikers værk«, hvad der jo i og for sig ikke skulde være en forklejning. Jeg lægger ikke megen vægt paa de bemærkninger, der gaar forud for denne sætning. Men det er maaske dog i og for sig forstaaeligt, at jeg under indflydelse af professor Eli Heckschers synspunkter for økonomisk historieskrivning (se navnlig i hans »Økonomi och historia« afhandlingen af samme navn) kunde komme til at spørge, om det kunde mærkes paa dette tredje bind af dansk industris historie, at forfatteren i modsætning til forfatterne af de to første bind var socialøkonom. Jeg syntes altsaa ikke, at det mærkedes særlig meget. Men der er da ikke dermed udtalt nogen tvivl om værkets videnskabelige lødighed og værdi. Naar professor Axel Nielsen til sidst spørger mig, hvorledes efter min mening økonomisk historie skal skrives af en økonom, saa kunde jeg naturligvis henvise til professor Heckschers synspunkter og eksempel. Men jeg skal viligt indrømme, at jeg for mit eget vedkommende er mere historisk end økonomisk indstillet, interesserer mig mere for at forfølge den enkelte spires oprindelse og udvikling end for at ordne stoffet efter økonomiske kategorier. Saa det kan for saa vidt ikke undre mig, om professor Axel Nielsen i min i øvrigt ikke meget omfattende produktion kan savne spor af økonomisk systematik.

Jeg frygter, at denne polemik mellem professor Axel Nielsen og mig næppe kan tjene dette tidsskrifts læsere til særlig oplysning eller opbyggelse. Men jeg har ikke villet vægre mig ved at svare

paa min modparts spørgsmaal. Der er adskilligt i anmeldelsen, som professor Axel Nielsen har taget for tungt paa. At min anmeldelse paa visse punkter indeholdt kritik i negativ forstand, skal jeg ikke nægte. Men det var under forudsætning af, at bogen skulde være, hvad den tilsyneladende giver sig ud for at være: en fremstilling af den danske industris historie som helhed i et bestemt tidsrum. Vil forfatteren have den betragtet som bidrag (og væsentlige bidrag) til dansk industrihistorie, vil mine indvendinger for største delen falde bort.

Even Marstrand.